

**МОСКОВСЬКА ДУХОВНА ЦЕНзуРА ТА ЇЇ КОНТРОЛЬ ЗА ВИДАННЯМИ У
НАЦІОНАЛЬНИХ ОКРАЇНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Розглянуто діяльність специфічного органу духовної цензури в Російській імперії, з'ясовано мету його створення, оцінено ефективність виконання поставлених імперською владою перед ним завдань.

Ключові слова: Російська імперія, духовна цензура, цензор, Московська духовна цензура, Синод, Григорій Сковорода.

Інститут цензури в Російській імперії був одним із елементів управління багатонаціональною державою, механізмом підтримки непорушності політичного, соціально-економічного, морального укладу. Російська православна церква, яка була одним із стовпів імперії, також потребувала захисту. Історично першим типом цензури була духовна цензура, але з кінця XVIII – початку XIX ст. мова уже йшла про її зовсім новий характер. Цей характер був пов'язаний у першу чергу із тим, що охороною догматів російського православ'я були зайняті як церква, так і держава. Перша відповідно забезпечувала інспекційно-виконавчу складову; друга – юридичну. Ця взаємодія держави і церкви в охороні інформаційної сфери були об'єктивно необхідними.

Актуальність наукової студії полягає у необхідності аналізу особливостей діяльності окремого органу у системі духовної цензури Російської імперії – Московської духовної цензури (далі – М. Д. Ц.), який діяв протягом 1799 – 1828 рр. та мав специфічні повноваження, а по суті дублював діяльність створеної та вже діючої під керівництвом Комісії духовних училищ системи духовно-цензурних органів. Подібні наукові студії дозволяють вийти на новий рівень знань щодо специфіки інформаційного контролю в Російській імперії, охорони устоїв суспільно-політичного ладу, морально-духовного рівня населення на початку XIX ст.

Метою статті є з'ясування сутності особливих функцій і дій такого окремого цензурного органу як Московська духовна цензура.

Діяльність органів духовної цензури у Російській імперії на початку XIX ст. та її український контекст є маловивченими в історичній науці. Спроби розглянути деякі аспекти їхньої діяльності були зроблені ще у дорадянський період ученими Т. Барсовим [1 – 5] та О. Котовичем [6]. У радянський та сучасний період це питання лише побіжно було описано у роботах В. Балуєва [7], О. Бородіна [8], В. Жиркова [9]. Це обумовлює певний науковий інтерес до проблеми становлення духовної цензури нового типу*.

Московська духовна цензура (М. Д. Ц.) як окрема установа була утворена без будь-якого прописаного правого механізму її взаємодії з іншими органами, що здійснювали контроль за інформацією в російській державі. Через те, що змішані цензурні комітети (до них входили фахівці зі світської і духовної цензури), які функціонували до 1802 р., дуже завзято ставилися до своїх обов'язків, з 1799 по 1802 рр. до Московської духовної цензури потрапило на розгляд лише декілька рукописів. Історики дорадянського періоду О. Котович та А. Кізеветтер стверджували, що інституція створювалася завчасно до появи очікуваної лавини духовної літератури, яку цензура мала зустріти вже будучи озброєною всім арсеналом практичних методик, рекомендацій по розгляду релігійних текстів. До організації практичної роботи у М. Д. Ц. підійшли досить серйозно: було виділено окремий корпус на території Донського монастиря, проведено ремонт робочих та житлових кімнат, організовано підписку на тодішні суспільно-політичні, духовні періодичні видання, для цензорів відкриті спеціальні допуски у бібліотеки. Однак, як зазначає О. Котович, це були перші й останні асигнування на приміщення. До 1828 р. (час ліквідації інституції) жодна копійка не була виділена на ремонт приміщень чи якісь оновлення умеблювання кабінетів [6, с. 22 – 25, 37].

У кадровому плані інституціолізована М. Д. Ц. складалася із голови та трьох членів, які обиралися із числа найбільш підготовлених у словесних науках представників чорного або білого духовенства. Існував своєрідний конкурс на заміщення посади у цензурній інституції. У той же час О. Котович стверджує, що у штаті М. Д. Ц. було багато освічених, висококваліфікованих

* Тобто інформаційного контролю церкви за друкованою продукцією відповідного змісту забезпеченого нормами світського законодавства.

людей, які, проте, опинилися у ній через невдачі кар'єрного зростання. Тобто люди відповідно своїм знанням та навичкам мали претендувати на високі церковні посади, але через якісь дисциплінарні проблеми їх кар'єра була зламана, а посада у цензурній інституції була своєрідною нішею, де можна було прилаштувати високоосвічені кадри та, використовуючи їхній інтелектуальний ресурс, не допускати їхнього впливу на церковні справи [6, с. 39]. У той же час освітній рівень обслуговуючого персоналу М. Д. Ц. мав тенденції до постійного зниження. Так серед її писарів окрім малограмотності були поширені шкідливі звички, лихослів'я, крадіжки майна тощо.

Завдання М. Д. Ц. були дещо відмінні від аналогічних світських органів. На відміну від останніх, які лише забороняли або дозволяли рукопис чи книгу, службовці духовного відомства мали виправляти поданий на розгляд рукопис, вносити до нього необхідні доповнення (по суті доопрацьовувати). Поданий рукопис, з явними недоліками, як правило, не заборонявся, а повертався автору на доопрацювання. М. Д. Ц. ні в якому разі не мала виглядати в очах підданих імперії як репресивний орган, вона навпаки мала стимулювати створення богословських праць, таких необхідних для утвердження православного віровчення та зміцнення впливу церкви на маси в Російській імперії. Так, один із регламентів діяльності цієї інституції свідчив: «Рассмотрение и исправление как переводов, касающихся церкви и церковного учения, так и вообще сочинений, издаваемых соборным и не соборным духовенством. Духовная цензура не должна по примеру гражданской делать простое одобрение или неодобрение сочинения к печатанию (поелику таковые упражнения не суть важны), но в том, чтобы делать им ревизию, или строгое пересматривание и исправление. Цензура может просто возвратить рукопись. Все сочинения, одобренные цензурою, как не заключающие в себе, по ее мнению, ничего противного закону Божию, правилам государственным, благонравию, и литературу надлежит издавать в печать с дозволения Синода исключительно в типографиях, ведомству его принадлежащих» [10, с. 250].

Створення позаструктурної духовно-цензурної установи і саме у Москві, подалі від Св. Синоду (розташовувався у Петербурзі), відразу викликало багато нарікань та навіть насмішок з боку перших дослідників духовної цензури. На їхнє переконання така форма організації була зовсім безглуздою та нелогічною [11, с. 25]. Але, якщо підійти неупереджено, то можна зрозуміти і спроби церкви розділити керуючо-координаційні синодальні справи і справи видавничі. Св. Синод не бажав напругу показувати свій видавничо-пропагандистський напрямок, прагнув аби проколи духовної цензури, нарікання на жорстокість останньої напругу його не стосувалися, а переводилися саме на розташовану у Донському монастирі цензурну інституцію.

У 1800 р. М. Д. Ц. отримала від Св. Синоду перше серйозне функціональне завдання: оголосити конкурс на тлумачення Святого Письма, процензувати створені рукописи та підготувати їх видання. Конкурс викликав певний інтерес і щороку на розгляд цензорам цієї специфічної інституції надходило 15 – 20 рукописів по трактуванню різних частин Святого Письма. При розгляді рукописів службовці інституції не мали якихось конкретних правил цензурного розгляду, вони мали керуватися «Законом Божиим», державними законами, мораллю та науковими знаннями. Значна увага цензорів та всіх інших людей задіяних у видавничому процесі зверталася на точне, дослівне цитування Біблії. Зазвичай головна увага церковних цензорів зверталася на відповідність того чи іншого рукопису Святому Письму та православному віровченню. Політична і суспільна складова при розгляді рукопису релігійного чи церковного змісту мали другорядне значення. М. Д. Ц. особливо не вдавалася до виявлення прихованого суспільно-політичного змісту, практично не зверталася за консультаціями до світських цензорів. Звісно, духовна цензура вилучала із текстів висловлювання: «пахнущие вольностью и неуважением к власти, от Бога установленной», реагувала на політичну ситуацію та керувалася загальними політичними настановами державної влади [6, с. 47]. Так, у 1805 р., коли Росія почала брати участь у антифранцузьких коаліціях, необхідно було стримувати російське суспільство у симпатіях до Франції та її культури. Тому книги «Histoire de Bonaparte» і «Du commerce francais dans l'etat actuel de l'Europe», які фактично не містили ніяких порушень цензурних норм, за подачі Петербурзького генерал-губернатора Вязмітінова у 1807 р. були заборонені цензурними органами і відразу ж вилучені поліцією з продажу. Цензурний орган у своїй резолюції щодо першої книги зазначив: «Сочинитель этой книги от начала до конца превозносит Бонапарта как некое божество, расточает ему самые подлые ласкательства, представляет все его властолюбивые деяния в самом благовидном виде; все его несправедливые присвоения и хищничества представляет праведными и законными». У змісті другої книги цензори помітили: «Порицание английского правительства, будто оно золотом своим подкупает прочие европейские державы (а, следовательно, и Россию) к

союзу против Франции»; «будто Англия есть единственная причина всякой войны в Европе» [12, с. 232].

Після Тільзитського миру міжнародна ситуація змінилася і до 1812 р. цензура навпаки забороняла друкованим виданням Російської імперії критикувати та висміювати Наполеона. Щодо причин такого крутого повороту у політиці та цензурній стратегії влада воліла взагалі мовчати і спеціальними цензурними розпорядженнями «тримала тишу» у суспільстві. У розпорядженні уряду попечителям навчальних округів вказувалося аби: «Цензоры не пропускали никаких артикулов, содержащих известия и рассуждения политические..., обо всем, касающемся правительства, можно писать только по воле самого правительства, которому лучше известно, что и когда сообщить публике» [12, с. 233].

Окрім газет та журналів, що видавалися в Росії, піддані імперії могли передплачувати закордонні періодичні видання (переглядалися спеціальною поштовою цензурою). Протягом 1811 – 1812 рр., посилаючись на закордонну пресу, у російському суспільстві почали говорити про наближення війни з Францією. Частково таку інформацію почали множити і російські приватні періодичні видання, які моніторили західну пресу та подавали коротенькі дайджести по різних сферах життя Європи.

Ситуація викликала занепокоєння імперської влади, яка у квітні 1812 р. в екстремому порядку забороняє приватним періодичним виданням передруковувати із закордонних газет та журналів політичні статті і повідомлення щодо Росії. Сучасники пригадували, що вітчизняні газети й напередодні нападу французів продовжували прославляти Наполеона, писати про карнавал у Парижі, маскарад у Тюльєрі, розлив Рейну. Невеликий прошарок російського суспільства все ж знав чи здогадувався про наближення війни з Францією, але: «Печатного – як відмітив сучасник – от правительства почти ничего не было» [12, с. 233].

Обрана імперським урядом тактика замовчування інформації про військові приготування Франції проти Росії була пов'язана у першу чергу не з побоюванням викликати паніку серед населення (навпаки можна було розігрівати патріотичні почуття та ненависть до ворога), а з реальною небезпекою соціального вибуху. Із запланованим походом Наполеона на Росію багато хто в цій країні міг пов'язувати ліквідацію кріпосницького ладу, лібералізацію політичного життя, відновлення автономного устрою національних окраїн. Імперський уряд чітко розумів, що протистояти наполеонівській пропаганді дуже важко. І кращий спосіб інформаційної боротьби з французами – це цензурний контроль за друкованими виданнями, що поширюються на території Російської імперії, недопущення появи в них повідомлень про майбутню невідворотну війну.

Св. Синод з огляду на політичну ситуацію 1807 – 1814 рр. рекомендував М. Д. Ц. наступне: «Союзных держав, хороши ли они в себе или худы, – сочинителю поносить не следует: ни Вавилоном, ни центром нечестия именоваться никак ни надлежит» [6, с. 48].

Своєрідною дилемою для М.Д.Ц. стали релігійні твори з тлумаченням або роз'ясненням релігійної апологетики для простого народу. У подібних рукописах містилися численні приклади з усної народної творчості (казок, легенд, билин), які у свою чергу були переповнені язичницькими рисами, вигаданими істотами, іншими моментами, і не ув'язувалися з основами християнського віровчення. Потрібен був більш наближений до основ віри спосіб апологетичного доведення.

Певним прикладом особливостей роботи М.Д.Ц. є справа із відповідним розглядом у 1804 р. творів Григорія Сковороди. Праці українського філософа розглядали три цензори, які надали різні висновки.

Ігумен Геннадій зазначив, що у працях Г. Сковороди є багато цікавих, цілком аргументованих Святим Письмом думок, але, водночас, вони незлагоджені між собою, простому читачу вони будуть незрозумілими і останній може схилитися у своїх міркуваннях до ересі. На думку цензора те, що може слугувати приводом до хибних міркувань, дозволяти не можна.

Цензор-священик Іванов у праці українського філософа «Про пізнання самого себе» побачив «величайшую ересь» і рекомендував її спалити.

Найбільш розлогою була характеристика цензора Інокентія, який зазначив, що рукопис «Християнські на ученія» є досить пристойним, а праця «Знай себе» містить багато вартісних речей. За висновком цензора мораль показується не як абсолютна догма, а доведена філософським шляхом істина; надзвичайно аргументована автором була християнська істина про необхідність праведного життя, яке забезпечить досягнення найбільшої християнської цінності – вічного блаженства. Разом із позитивними сторонами праць філософа цензор виявив у їхньому змісті недопустимі простонародні терміни, «дикі вирази», що відрізняються від церковного віровчення. Всі ці недоречності, на думку службовця М.Д.Ц., можна було виправити без будь-яких змістових перетворень праць. В цілому,

Інокентій схвалив рукописи філософа. Однак, за умови двох голосів «проти» і одного «за» рукопис не мав шансу на публікацію у межах Російської імперії [6, с. 71 – 72].

Загалом ситуація із М. Д. Ц. була дуже суперечливою. Держава і церква потребували значної кількості проповідницької, духовно-моралізаторської літератури, а цензурний орган покликаний забезпечити її появу, не випускав із своїх кабінетів жодного її зразка.

Складалося враження, що цензори ще до ознайомлення з рукописом приймали негативне рішення, а потім уже шукали у ньому якомога більше порушень, зачіпок. Так, особливу заповзятість до виконання цензорських повноважень проявив архімандрит Володимир (Третяков). Ще у 1800 р. він без ретельного ознайомлення з текстом пропустив до друку рукопис книги Аркіда «Об истинном христианстве», яка виявилася абсолютно еретичною і викликала значне невдоволення у церковних колах. Тоді таку недбалість списали на хворобу цензора, відправивши його на п'ятирічне лікування до Суздальського монастиря. 1807 р. він повернувся до виконання цензорських повноважень і у 1808 р. проявив надзвичайно пильну увагу до перекладеної з французької мови книжечки «Наслаждение собой». Сутність його коментарів подано у наведеній таблиці.

<i>Уривок із тексту перекладу</i>	<i>Коментар цензора</i>
Стр. 20. Известно, что здравый смысл никого не погублял, но не меньше известно и то, что в те готические века, когда ничего не уважали, кроме здравого предрассудка, предки наши подвергли себя посмеянию, верили всем басням, употребляли пытки и простых физиков жгли, как чародеев.	Не для чего смеяться предкам. Из его слов, под благовидным покровом басен, пыток и проч., выходит неуважение к священным преданиям.
Стр. 46. Как проникнуть далее системы солнечной и прейти... даже до престола существа, которое, будучи само недвижимо, двигает все... и которое, само для себя пресовершенно довлея, не имеет нужды ни в людях, ни в их к Ему Курениях.	Что Бог не имеет нужды в приносимых ему жертвах и курениях, – сие есть пагубное и злочестивое учение философов XVIII века. Благовидными своими выражениями распространяют одну гибель.
Стр. 173. Не помыслите, будто бы мы намерены вам ввести в обыкновение длинные бороды и разметывающиеся воскрылия. Иногда менее избавляет от суетностей власяница, нежели бархат.	Противно уставам нашей греко-российской церкви.
Стр. 44. Хотя будем в республике, хотя в монархии везде будем свободны, если будем наслаждаться собою...	Из сих слов выходит к монархическому правлению некое неуважение, почему лучше здесь просто сказать: везде и во всяком состоянии.
Стр. 219. Философ знает, что ему, как гражданину всего света, надлежит быть чувствительну и внимательну в разсуждении всех народов...	Должно наче учить, чтобы быть гражданином своего отечества, и о привязанности к нему, а не о том философствовать, сколь мудр и велик гражданин света.
Стр. 230. Знаю господ, которые, от 20 до 30 лет имевши при себе по одному слуге, не могли бы сказать, откуда они были и проч. Между тем, такое презрение тем предосудительнее, что весьма часто слуга бываете больших достоинств, нежели его господин, не имея столько ни смысла, ни благородства.	Сделав описание дурных господ забывает о добрых, а такое пристрастное его ругательство, здесь и в других местах, обозначаешь, что сочинитель держался системы затейливой и буйной философии.

Подано за: *Котович А.* Духовная цензура в России (1799 – 1855). – СПб, 1909. – С. 75 – 76.

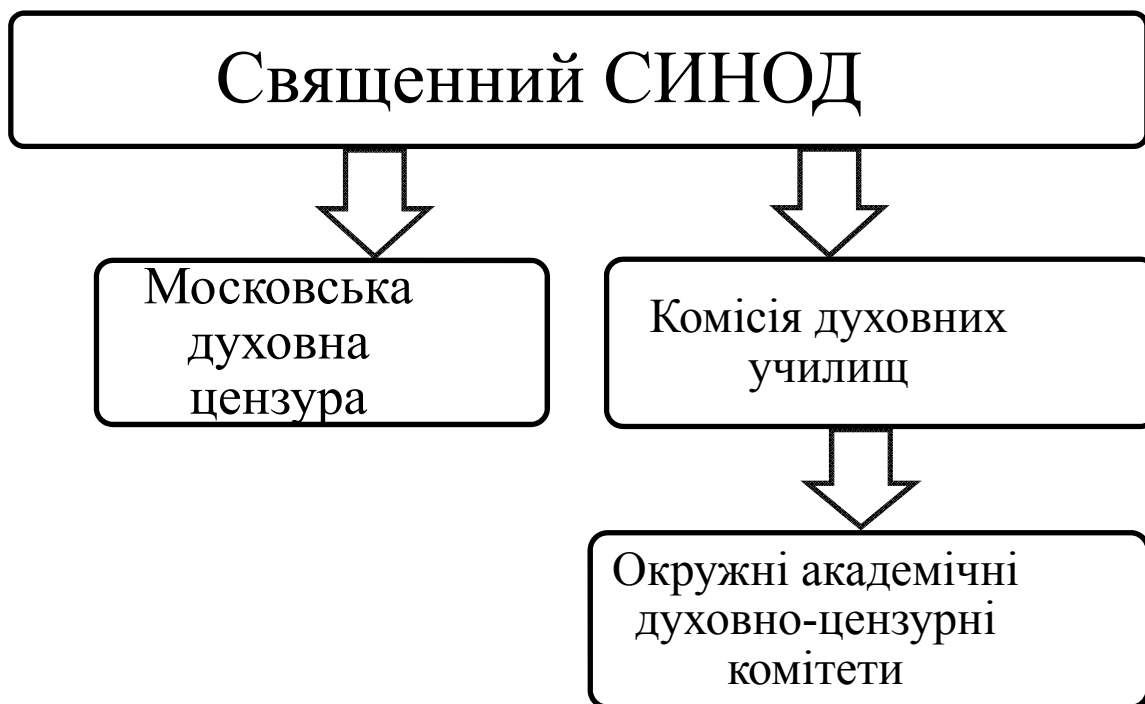
З наведеної таблиці постає, що цензор не тільки розглядав релігійну складову рукопису, але й зробив політичні коментарі, проявив особисте ставлення до соціальних відносин кінця XVIII – початку XIX ст.

Відсутність чітких правил щодо контролю рукописів робило заручниками цензорського суб'єктивізму (який межував із самодурством) не тільки їх авторів, але й усю стратегію держави і

церкви. Жорстокість духовної цензури призвела до зменшення кількості рукописів та церковних перекладів. Духовенство так і не отримувало очікуваної проповідницької літератури для зміцнення православного віровчення у середовищі малоосвіченого, але прагнучого до пізнання населення.

Багатолітня діяльність інституції виявилася малоефективною, але ситуацію намагалися виправити спочатку не у законодавчому полі, а через структурні доповнення. У 1808 р. створюються окремі цензурні комітети при духовних академіях. Вони мали взяти значний масив цензурної роботи з перевірки перекладної духовної літератури та написаних у духовних навчальних закладах богословських праць.

Структура органів духовної цензури 1808 – 1828 рр.



Дослідник А. Кизеветтер зазначав, що характер взаємодії між М. Д. Ц. і духовно-цензурними комітетами при духовних академіях законодавчо не був визначений, не розмежованими були і їхні повноваження. Тому цілком очевидно, що між М. Д. Ц. та окружними академічними духовно-цензурними комітетами розгорнулося справжнє протистояння. Табори ворогуючих цензорів очолили обер-прокурор Св. Синоду князь О.Н. Голіцин (1803 – 1814) та архімандрит, настоятель Юрієвого монастиря Фотій (Спаський) [11, с. 26]. Боротьба між цими історичними персоналіями носила у більшій мірі особистий політичний характер, але протистояння між можновладцями розгорнулася саме на полі духовно-цензурної справи. Багато дозволених до друку М. Д. Ц. рукописів були торпедовані з іншої цензурної установи – Комісії духовних училищ. Зокрема, вказувалося, що у пропущених московськими цензорами до друку виданнях містився містицизм, ересь, грубі помилки. У 1814 р. О. Голіцин відходить від справ Св. Синоду, а його підопічна установа М. Д. Ц. залишається без покровителя [6, с. 86].

Уже протягом 1809 – 1814 рр. відбулося різке скорочення кількості творів, що надходили на перевірку до М. Д. Ц., а у 1814 р., коли разом із затвердженням «Статуту духовних академій» було визначено законодавчі підвалини функціонування при них цензурних комісій, потреба існування М. Д. Ц. взагалі відпала. Протягом наступних 14 років М. Д. Ц. існувала лише номінально. 22 квітня 1828 р. було припинено навіть таке її існування, а духовна цензура цілком і повністю була зосереджена у духовно-цензурних комітетах при духовних академіях [6, с. 88]. Державна рада розпорядилася перевести колишні асигнування М. Д. Ц. (3500 рублів на рік) на рахунки духовно-цензурних комітетів Петербурзької духовної і Московської духовної академій. Справи М.Д.Ц. мала передати в московський духовно-цензурний комітет [13, арк. 9].

Таким чином, М. Д. Ц. не виправдала очікувань натхненників її створення. Її діяльність через відсутність хоча б якогось конкретизованого нормативно-правового забезпечення, кадрові проблеми та інші суб'єктивні фактори виявилася неефективною. Духовна цензура протягом 1799 – 1808 рр. проявила надзвичайну консервативність та нерозуміння суспільних потреб і очікувань.

Серед усього іншого її жертвою стали прогресивні на той час філософські праці українського філософа Г. Сковороди. Загальмовувалося видання багатьох цінних архівних документів, які подавалися з Києва, Харкова, Чернігова та мали відношення до історії українського народу. Провальна діяльність М.Д.Ц. змусила владу продовжувати подальше реформування системи державного та церковного контролю за інформаційним простором Російської імперії.

Джерела та література:

1. Барсов Т.В. О духовной цензуре в России / Т.В. Барсов // Христианское чтение. – 1901. – № 5. – С. 691 – 719.
2. Барсов Т.В. О духовной цензуре в России / Т.В. Барсов // Христианское чтение. – 1901. – № 6. – С. 966 – 998.
3. Барсов Т.В. О духовной цензуре в России / Т.В. Барсов // Христианское чтение. – 1901. – № 7. – С. 110 – 130.
4. Барсов Т.В. О духовной цензуре в России / Т.В. Барсов // Христианское чтение. – 1901. – № 8. – С. 238 – 257.
5. Барсов Т.В. О духовной цензуре в России / Т.В. Барсов // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 390 – 404.
6. Котович А. Духовная цензура в России (1799–1855) / А. Котович. – СПб.: Типография «Родник», 1909. – 606 с.
7. Балувев Б.П. Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика / Б.П. Балувев. – М.: Наука, 1971. – 254 с.
8. Бородин В. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840 – 1862 роки / В. Бородин. – К.: Наукова думка, 1969. – 161 с.
9. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. / Г.В. Жирков. – М.: «Вече», 2001. – 368 с.
10. Сборник узаконений и распоряжений по духовной цензуре. – СПб.: Синод, тип., 1870. – 487 с.
11. Кизеветтер А. Краткое изложение Духовной цензуры в России / А. Кизеветтер // Русская мысль. – № 9. – 1909. – С. 23–42.
12. Сивков К. Война и цензура / К. Сивков // Отечественная война и русское общество 1812 – 1912. Юбилейное издание. – Т.7. – М.: Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 356 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 4092.

Аннотація

Рассмотрено деятельность специфического органа духовной цензуры в Российской империи, выяснено цель его создания, оценена эффективность выполнения поставленных имперской властью перед ним задач.

Ключевые слова: Российская империя, духовная цензура, цензор, Московская духовная цензура, Синод, Григорий Сковорода.

Annotation

The article deals with the activity of specific religious censorship authority in the Russian Empire, clarified the purpose of its creation, the efficacy of execution of the imperial power and tasks.

Key words: Russian Empire, spiritual censorship, censor, Moscow spiritual censorship, the Synod, Gregory Skovoroda.

УДК 94 (477.42)

Оксана Маркевич
(Житомир)

ОСОБОВИЙ СКЛАД ВОЛИНСЬКИХ ГУБЕРНАТОРІВ ПЕРІОДУ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ І

Охарактеризовано особовий склад волинських губернаторів за правління Миколи І, з'ясовано мотиви, якими керувався імператор під час призначення. Зроблено висновок про значення взаємодії губернатора з місцевою елітою та вплив цього фактору на подальшу кар'єру.

Ключові слова: Російська імперія, Волинська губернія, губернатор, інтеграція.

Дослідження системи механізмів призначення чиновників на найвищі державні посади набувають актуальності через історичну ретроспективу. Формування дієвого бюрократичного апарату – одне з головних і «вічних» завдань центральної влади, оскільки саме на чиновників покладено втілення державної політики на місцях. Завдання цієї розвідки полягає у висвітленні призначення особового складу волинських губернаторів у період правління Миколи І.

Вивчення системи місцевого управління через бюрократичний апарат становить окремий напрямок досліджень в українській та зарубіжній історіографії. Започаткував розгляд особового